

Nesystémové syntaktické konstrukce v mluvené češtině

JIŘÍ ZEMAN
(*Praha*)

<https://doi.org/10.25167/Stylistyka26.2017.12>

1. Lexikologie je disciplína zkoumající lexikální subsystém jazyka. K jejím hlavním úkolům patří mj. výzkum role slovní zásoby v myšlenkovém a poznávacím procesu. Za dvě základní podoby myšlení bývají považovány pojem (odraz obecných vlastností předmětu či jevu – v jazyce mu odpovídá slovo) a myšlenka, která odráží aktuální vztahy mezi nimi (v jazyce jí odpovídá věta). Vztah myšlení a jazyka se stal předmětem filozofických a logických teorií a v současnosti se na něj zaměřuje obecná lingvistika a psycholingvistika (srov. Černý 1996).

Příspěvek je věnován jednomu jevu lexikálně-syntaktické oblasti: nepravidelnostem syntaktické výstavby výpovědí v nepřipravených mluvených projevech. V centru pozornosti jsou vybrané jevy, které doprovázejí formulaci hierarchie myšlenkových obsahů; bývají nejčastěji nazývány nesystémové syntaktické konstrukce. Příklady jsou vybrány ze spontánních mluvených rozhovorů mládeže.

2. Při řečovém projevu (promluvě) dochází k verbalizaci myšlenky. Z psycholingvistického hlediska jde o proces, který má tři hlavní fáze (srov. např. Schwarzová 2009). V rámci konceptualizace se vytváří kognitivní reprezentace obsahu promluvy a dochází k výběru lexikálních prostředků z mentálního lexikonu. Při formulaci nastává plánování gramatického rámce a následně probíhá fonologické kódování: dochází k uspořádání lexikálních prostředků podle zvolené větné struktury (linearizace). Proces končí artikulací – zvukovou realizací promluvy.

Myšlenkový obsah skládající se z hierarchicky uspořádaných pojmů musí tedy mluvčí jazykově vyjádřit, tj. uspořádat složku pojmovou (slova) i vztahovou (syntaktickou). Myšlenkový obsah – reálně vnímaný a myšlenkově zobecněný typ mimojazykové reality – transformuje do dílčích myšlenkových útvarů (propozic) a ty ve formě syntagmat organizuje do lineárně uspořádané výpovědi podle ustálených modelů (větných vzorců). Toto lineární uspořádání, jehož organizačním centrem je určitý slovesný tvar (predikátor), se řídí slovosledem, kterým se určuje pořadí slov ve výpovědi.

2.1. V mluvené syntaxi se projevuje schopnost mluvčího odrazit reálnou skutečnost/interakci ve výpovědi, tj. vytvořit linearitu propozic a propozičních obsahů. Schopnost vytvářet ze slov a gramatických morfémů pravidelné věty je považována za nejnápadnější výsledek osvojování si jazyka. Správné používání jazyka nespočívá jen v osvojování slov a jejich významů, ale také ve schopnosti tato slova při mluvení adekvátně uspořádat, tj. ve schopnosti vyjádřit strukturální vztahy ve větě.

Mluvčí v některých komunikačních událostech může mít problémy s odrazem reálné skutečnosti/interakce ve výpovědi, popř. toho vůbec nemusí být schopen. Lineární uspořádání výpovědi je ovlivněno vedle pragmatických aspektů, jimž česká syntax věnovala velkou pozornost, také kognitivními faktory, a to jak objektivními, tak i subjektivními (individuálními).

2.2. V nepřipravených mluvených projevech jsou časté syntaktické konstrukce, jejichž forma je výsledkem narušení či modifikace pravidelné větné struktury, např. vynechávání, včleňování, přičleňování a vyčleňování jistých obsahů (srov. též Müllerová 1994). Vznik těchto konstrukcí souvisí se spontaneitou při ztvárnění jazykového obsahu v rámci výpovědi vytvořené na základě větného schématu. Mluvčí toto pravidelné větné schéma narušuje, protože není schopen adekvátně strukturovat propoziční obsahy. Dochází přitom k narušení až ztrátě výpovědní perspektivy.

3. České syntaktické popisy uvádějí jako častý jev v mluvených projevech neobvyklý slovosled. Česká lingvistika tento jev sledovala zejména v uměleckých textech. Např. ortoepická příručka *Výslovnost spisovné češtiny* (Hála a kol. 1967: 69) připouští nepřízvukování jednoslabičných předložek, pokud jde o neobvyklý pořádek slov, např. v básnické inverzi – *pro potomků budoucí paměť*. Při analýze autentických mluvených projevů, které mají formu dialogu konkrétních komunikantů, je vhodnější hovořit o neočekávaném slovosledu.

Jedním z jevů, které ovlivňují neočekávaný pořádek slov ve výpovědi, je schopnost mluvčího hierarchizovat vybrané myšlenkové obsahy a adekvátně tuto hierarchizaci vyjádřit příslušnými výrazovými prostředky. Výběr myšlenkových obsahů pro promluvu a jejich uspořádání jsou považovány za dva mentální procesy probíhající na rovině myšlenkových obsahů a na rovině jazykových prostředků. Obě roviny spolu úzce souvisejí a při konceptualizaci, formulaci a artikulaci promluvy se vzájemně podmiňují (srov. Čmejrková a kol. 1999).

Jednotlivé myšlenkové obsahy jsou odstupňovány podle jejich relativní důležitosti v daném situačním kontextu. Některé tvoří hlavní obsahové linie výpovědi, jiné její vedlejší obsahové linie. Pro výslednou formu výpovědi je podstatné, jak je mluvčí schopen hlavní a vedlejší obsahové linie uspořádat, hierarchizovat je a jak jejich hierarchizaci signalizovat.

3.1. V delších výpovědích mohou vzniknout konstrukce, v nichž je do hlavní obsahové linie výpovědi vložena vedlejší obsahová linie (upřesnění, doplnění, vysvětlení apod.). Vedlejší obsahová linie rozčlení hlavní obsahovou linii na dvě části a oddělí od sebe východisko a jádro výpovědi. Terminologií závislostní syntaxe je do řídicí věty vložena závislá věta a ta je signalizována podřadným spojovacím výrazem.

- (1) a v tý galerii věčina obrazů (.) kerý sou tam ted'konc vystavený/ (.) byly vytvořený začátkem devatenáctýho století\

Mluvčí začne formulovat hlavní obsahovou linii a zvolí určité syntaktické schéma (*věčina obrazů*), pokračuje jeho doplněním (*kerý sou tam ted'konc vystavený*) a dokončí formulaci hlavní obsahové linie podle jiného schématu (*byly vytvořený začátkem devatenáctýho století*). Tato syntaktická konstrukce bývá nazývána anakolut.

Anakolut úzce souvisí s kapacitou paměti mluvčího: mluvený projev přechází do tzv. operační paměti, která umožňuje krátkodobé uchování asi osmi slov. Predikát vyžaduje shodu s podmětem, avšak v operační paměti mluvčího jeho přesná formulace již není uchována. Očekávaný základ hlavní obsahové linie by pak měl být *věčina obrazů byla vytvořená*.

V příkladu (1) výpověď začíná spojením několika slov, jehož základ tvoří substantivum v nominativu (*věčina*), konec segmentu má výraznou stoupavě klesavou polokadenci a je za ním krátká pauza. Po ní pak následuje signalizátor vedlejší obsahové linie *kerý* (uvozuje doplňující myšlenkový obsah – vyjádření

vlastnosti výrazu, k němuž je připojen: *věčina obrazů*). Vedlejší obsahová linie je pak realizována rychlejším tempem, v hlubším hlasovém rejstříku, je zakončena polokadencí a z obou stran oddělena krátkými pauzami. V druhé části hlavní obsahové linie se na její první část neodkazuje.

Rovněž v následujícím příkladu vedlejší obsahová linie rozčlení hlavní obsahovou linii na dvě části; je zde však zásadní rozdíl ve formulaci hlavní linie.

- (2) a tahle blbá písemka\ (.) na kerý sme v zápočtáku skoro všichni pohořeli\ (.) sme jí museli absolvovat v náhradním termínu až v lednu\

Také v tomto příkladu mluvčí začal formulovat hlavní obsahovou linii a zvolil určité syntaktické schéma (*tahle blbá písemka*), pokračoval jeho doplněním (*na kerý sme v zápočtáku skoro všichni pohořeli*) a dokončil formulaci hlavní obsahové linie podle jiného schématu (*sme jí museli absolvovat v náhradním termínu až v lednu*). Výpověď opět začíná spojením několika slov, jehož základ tvoří substantivum v nominativu (*písemka*), konec segmentu má výraznou stoupavě klesavou polokadenci a je za ním krátká pauza. Po ní pak následuje signifikátor vedlejší obsahové linie *na kerý*. Vedlejší obsahová linie je realizována rychlejším tempem, v hlubším hlasovém rejstříku, je zakončena polokadencí a z obou stran oddělena krátkými pauzami.

Zásadní rozdíl od příkladu /1/ je v tom, že v další části hlavní obsahové linie se na její první část odkazuje výrazem *jí*. Úvodní segment výpovědi (*a tahle blbá písemka*) má tak formu vyčteného členu vztahujícího se k oběma dalším obsahovým liniím. V hlavní obsahové linii (*sme jí museli absolvovat...*) se na úvodní segment odkazuje zájmenem *jí*, ve vedlejší linii vztažným zájmenem (*na kerý*). Hlavní obsahová linie má pravidelné/očekávané větné schéma.

V nepřipravených mluvených projevech je tento typ frekventovanější. V úvodním segmentu mluvčí vytkne hlavní téma výpovědi, poté ve vedlejší obsahové linii blíže charakterizuje široce pojatou vlastnost jádra segmentu (zde písemná práce hodnocená u většiny studentů jako nevyhovující) a poté následuje popis činnosti, kvůli níž se výpověď realizuje.

3.2. Při hierarchizaci obsahových linií se očekává, že signifikátor vedlejší obsahové linie stojí na prvním místě příslušné linie. V mluvených projevech se vyskytují také konstrukce, které začínají substantivem nebo zájmenem v nominativu, pokračují signifikátorem vedlejší obsahové linie a její verbalizací a končí hlavní obsahovou linií, v níž se na substantivum či zájmeno odkazuje zájmenem v jiném pádě. Úvodní výraz tematicky spojuje obě obsahové linie.

- (3) MÁma dyš viděla ty mý RIFle/ (..) tak jí málem VOMEjvali\

Syntaktické popisy považují konstrukci za zvláštní případ vyšinití z vazby: mluvčí vybočí z vazby a nedodrží syntakticko-sémantickou perspektivu. V příkladu (3) začne formulaci hlavní obsahové linie určitým syntaktickým schématem (*máma*) a po jejím doplnění (*dyš viděla ty mý RIFle/*) ji dokončí podle jiného schématu (*tak jí málem VOMEjvali*). Výraz *dyš* je pak považován za signifikátor počátku vedlejší obsahové linie, počátek druhé části hlavní obsahové linie signalizuje výraz *tak*.

Zvuková forma však naznačuje jiný výklad. Výpověď se skládá z dvou obsahových linií. Hlavní se týká reakce osoby (*tak jí málem VOMEjvali*), vedlejší příčiny reakce (*MÁma dyš viděla ty mý RIFle/*); obě obsahové linie jsou odděleny krátkou pauzou. Výraz *MÁma* je intonačně součástí vedlejší obsahové linie; její vyjádření nezačíná očekávaným signifikátorem, ale substantivem, na němž je větný důraz. Očekávané pořadí slov by zřejmě bylo *dyš MÁma viděla ty mý RIFle/ (..) tak jí málem VOMEjvali*. V hlavní obsahové linii se na osobu odkazuje tvarem zájmena (*jí*).

Výše popsaná konstrukce může začínat také osobním zájmenem.

- (4) já jak to uslyšela/ (.) tak mě málem kleplo\

Výpověď začíná zájmenem (*já*), je opět rozdělena krátkou pauzou na dvě části. Hlavní obsahová linie se týká reakce mluvčí (*tak mně málem kleplo*), vedlejší obsahová linie vysvětluje příčinu reakce (*já jak to uslyšela/*). Výraz *já* je opět intonačně součástí vedlejší obsahové linie. V hlavní obsahové linii se na mluvčí odkazuje tvarem zájmena (*mě*).

3.3. V mluvených projevech bývá časté explicitní vyjádření komunikantů přítomných v příslušné komunikační události. Pokud jde o mluvčího či jeho komunikačního partnera, jsou užita příslušná osobní zájmena – viz v příkladu (4) zájmeno *já*. Čeština může signalizovat komunikanty slovesnými tvary bez explicitní verbální signalizace mluvčích (závislostní syntax jev nazývá nevyjádřený podmět). Při vyjadřování minulosti pak mluvčího signalizuje také příslušný slovesný tvar, zejména pomocné sloveso *být* (*zpíval jsem*): mluvčí je osobou mužského pohlaví.

V mluvených projevech bývá při signalizaci mluvčího osobním zájmenem častá elipsa pomocného slovesa.

- (5) já tu zkoušku neudřála/ a přitom sem se na ní připravovala skoro TEJden\

Výpověď se skládá ze dvou částí. V první (*já tu zkoušku neudála*) je pro mluvčí užito osobní zájmeno *já*, a tak činnost je vyjádřena jen formou přičestí minulého plnovýznamového slovesa bez příslušného tvaru slovesa *být*. V druhé části (*a přitom sem se na ní připravovala skoro TEJden*) již osobní zájmeno užito není: mluvčí je identifikována – vedle přičestí minulého plnovýznamového slovesa (*připravovala*) – tvarem pomocného slovesa *být* jako osoba ženského pohlaví (*sem*).

4. Frekventovaným a produktivním prostředkem pro vyjadřování hierarchie obsahových linií z hlediska jejich důležitosti je v nepřipravených mluvených projevech nepravá hypotaxe. Jde o asymetrické spojení obsahových linií, při němž se jedna z nich zdůrazňuje a další ji doplňuje. Jde o jeden z prostředků kondenzace výpovědi.

Syntax tyto konstrukce popisuje jako neshodu mezi gramatickou formou výpovědi a jejím obsahem. Hypotaktická forma tu nevyjadřuje adekvátní vztahy mezi obsahovými liniemi (příčina, následek, připustka), ale implikuje takové vztahy, které v daném případě mezi obsahy neexistují. Hypotaktická forma mezi obsahovými liniemi je vždy transformovatelná na parataktický vztah (srov. Karlík 1986: 349).

4.1. V nepřipravených mluvených projevech jsou časté zejména výpovědi, jejichž jedna obsahová linie je uvozena vztažným zájmenem. Česká syntax a stylistika je označují jako nepravé věty vztažné. V sledovaném materiálu tyto konstrukce nerozdělovaly jinou obsahovou linii na dvě části.

- (6) v těch skriptech je každá kapitolka zakončená (..) praktickejma radama/ kerý se daj potom procvičit\

Vedlejší obsahová linie (*kerý se daj potom procvičit*) zde nepostihuje vlastnost jádra hlavní obsahové linie ani neomezuje jeho význam, ale vyjadřuje děj následující po ději hlavní obsahové linie, popř. jej dále rozvíjí. Výpověď je možné transformovat na sled dvou hlavních obsahových linií (*v těch skriptech je každá kapitolka zakončená (..) praktickejma radama/ a ty se daj potom procvičit*). Rozdíl je v kondenzaci výpovědi: kondenzovanější je forma s uvozením druhé obsahové linie vztažným zájmenem (blíže viz Zeman 2016).

4.1.1. Konstrukce označované „nepravé věty vztažné“ nejsou hodnoceny jako „chyby“, v některých případech však mají formu nesystémových konstrukcí.

Jde zejména o případy, kdy je výpověď dlouhá a skládá se z více obsahových linií hierarchizovaných lineárně.

- (7) *my se musíme teď naučit takový blbosti/ (...) jako třeba že vedoucí musí určit pracovníka/ aby nastoupil do vlaku jako první / (...) kerej tam pak zajistí pořádek*

Výpověď se skládá ze čtyř hierarchizovaných obsahových linií. Začíná hlavní obsahovou linií (*my se musíme teď naučit takový blbosti/*) vyjadřující základní činnost mluvčího (*musíme se naučit*). Následuje vedlejší obsahová linie (*jako třeba že vedoucí musí určit pracovníka/*) vyjadřující základ toho, co se má mluvit naučit (je uvozena signalizátorem *jako že*). Tato obsahová linie je hlavní pro další vedlejší obsahovou linii (*aby nastoupil do vlaku jako první/*) doplňující činnost jádra předchozí obsahové linie; je uvozena signalizátorem *aby* a vyjadřuje účel činnosti *určit pracovníka*. Celá výpověď končí poslední obsahovou linií (*kerej tam zajistí pořádek*): ta je obsahově na stejné úrovni s předcházející obsahovou linií (*aby tam zajistil pořádek*), formálně pak vyjadřuje potenciální děj následující po ději v předcházející obsahové linii (*nastoupí a poté zajistí pořádek*, pokud bude třeba).

4.1.2. Obdobné konstrukce bývají časté i v připravených či polopřipravených mluvených projevech, jak dokumentuje následující příklad:

- (8) *dnešní mikrovyučování/ jak ho známe z uskutečňování (.) na českých vysokých školách/ (..) je potomkem původního záměru/ (.) kerý bylo rozšířeno a povýšeno na vzdělávací koncepci*

Výpověď se skládá z tří hierarchizovaných obsahových linií. Začíná hlavní obsahovou linií (*dnešní mikrovyučování/ je potomkem původního záměru/*), do níž je vložena vedlejší obsahová linie (*jak ho známe z uskutečňování (.) na českých vysokých školách/*). Výpověď končí poslední obsahovou linií (*kerý bylo rozšířeno a povýšeno na vzdělávací koncepci*): nevyjadřuje vlastnost výrazu *mikrovyučování*, ale dále rozvíjí hlavní obsahovou linii. Lze ji transformovat, např. *dnešní mikrovyučování/ jak ho známe z uskutečňování (.) na českých vysokých školách/ (..) je potomkem původního záměru/ (.) a bylo rozšířeno a povýšeno na vzdělávací koncepci*.

4.2. Za nesystémovou syntaktickou konstrukci bývá považován *hysteron proteron*. Jeho podstatou je obrácené vyjádření přirozeného pořadí dvou věcí, jevů, dějů, časové či příčinné následnosti.

- (9) *von se teď šíleně připravuje na zkoušku/ z kerý ho už dvakrát vylili*

Ve výpovědi je opačné vyjádření časového sledu: nejprve proběhl děj vyjádřený vedlejší obsahovou linií (*ho už dvakrát vylili*) a poté děj vyjádřený hlavní obsahovou linií (*von se teď šíleně připravuje na zkoušku*). Vedlejší obsahová linie však v této výpovědi vyjadřuje široce pojatou vlastnost jádra hlavní obsahové linie (*zkouška*). Transformace výpovědi (*ze zkoušky ho už dvakrát vylili/ a proto se teď šíleně připravuje*) sice dodržuje logickou časovou následností dějů – druhá hlavní obsahová linie vyjadřuje důsledek první hlavní obsahové linie, mluvčímu však zřejmě o vyjádření tohoto vztahu nešlo.

Hysteron proteron bývá častý i v připravených mluvených projevech či psaných textech, jak dokumentuje následující příklad:

(10) roku 1918 stoupil do literatury taky jiří volkr/ (.) kerý se narodil roku 1900\

Také v této výpovědi je opačné vyjádření časového sledu: nejprve proběhl děj vyjádřený vedlejší obsahovou linií (*se narodil roku 1900*) a poté děj vyjádřený hlavní obsahovou linií (*roku 1918 stoupil do literatury*). Logika výpovědi neodráží časovou následnost, podstatnější je, že vedlejší obsahová linie v této výpovědi nevyjadřuje široce pojatou vlastnost jádra hlavní obsahové linie (*jiří volkr*), ale jen upřesnění okolnosti (příjemce může vyvodit, že básník vstoupil do literatury jako mladý student).

5. Nesystémové syntaktické konstrukce představují v nepřipravených mluvených projevech produktivní prostředek pro vyjadřování hierarchie obsahových linií ve výpovědi z hlediska jejich důležitosti. I když je některé syntaktické popisy hodnotí jako strukturně a logicky defektní konstrukce, adekvátnímu přijetí myšlenkového obsahu nebrání. Zřejmě i proto bývají v současnosti považovány za běžný prostředek mluvené češtiny.

Příspěvek byl vypracován v rámci projektu č. 15-01116S (Syntax mluvené češtiny), podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Lliteratura

- Černý J., 1996, *Dějiny lingvistiky*, Olomouc.
Čmejková S. a kol., 1999, *Jak napsat odborný text*, Praha.
Hála B. a kol., 1967, *Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov českých*, Praha.
Karlík P., 1986, *Skladba spisovné češtiny*, Praha.
Müllerová O., 1994, *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*, Praha.

Schwarzová M., 2009, *Úvod do kognitivní lingvistiky*, Praha.

Zeman J., 2016, *Syntax mluvené češtiny: kondenzace*, „Stylistyka“, 25, s. 467–474.

Non-systematic syntactic constructions in spoken Czech

The article is oriented towards a presentation of some specific aspects of spoken Czech. It deals with the classification and identification of non-systematic syntactic constructions used in spontaneous spoken texts. Their occurrence is caused by a lack of concentration, control or knowledge. These non-structure syntactic structures include anacoluthon, fronted sentence element, and hysteron proteron, etc.

Keywords: *communication, spoken Czech, syntax, non-systematic syntactic construction.*

